

Список використаних джерел:

1. Реєстр Війська Запорозького (1649 р.). – К. : Наукова думка, 1995. – 592 с.
2. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич ; [відп. ред. Ф.П. Шевченко, І.А. Бутич, Я.Д. Ісаєвич]. – [2-е вид., випр. і доповн.]. – Львів : Світ, 1990. – 408 с. – (Пам'ятки історичної думки України).
3. Смолій В.А. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – [2-е вид., доп., перероб]. – К. : Либідь, 1995. – 624 с.

In connection with a limited number of sources in the study, an attempt is made to reconstruct the events on the basis of existing historical materials. Determined defensive strategy of Cossacks in the battle with the Polish-Tatar invaders. Outlined the system of ways through the border Cossack lands on the basis of analysis of site inspection. Considers and analyzes the relationship of transport and fortresses in the defence system. Based on historical materials, considered by subsequent individual fighting the war of independence, the place and importance of the protection of the territory of the defence system, all of the Cossack lands. Made an attempt to reconstruct the placement of the main fortresses in the border region.

Key words: *Bershadskaja sotnja, line of defence, t. Janov, r. Dohno, r. Udich, S. Lanckoronskij, t. Uman'.*

Отримано: 19.04.2013

УДК 94(477.43)«17/19»:930.2

О. М. Кримська

ЗМІНИ У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ В ПОДІЛЬСЬКИХ МІСТАХ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст. (на прикладі повітового міста Ямполь)

На основі аналізу законодавчих актів Російської імперії та низки вперше введених у науковий обіг архівних матеріалів зроблено спробу виділити особливості земельних відносин у приватновласницькому місті Ямполі Подільської губернії наприкінці XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: *земельні відносини, міста, землеволодіння, Подільська губернія, Ямпіль.*

Проблема земельних відносин у містах Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. є однією зі складних і недостатньо висвітлених у вітчизняній історіографії. Не зважаючи на те, що окремі аспекти проблеми знайшли відображення в працях дореволюційних дослідників П. Батюшкова, В. Вороніна, В. Гульдмана, А. Дем'яненка, І. Дитятини, М. Петрова, А. Прусевича, М. Орловського, М. Островерхова, С. Саченка, М. Симашкевича, Ю. Сіцинського, Д. Багалія, А. Крилова, О. Оглоблина, М. Слабченка; радянських – Т. Брянцевої, І. Гуржія, Т. Дерев'янкін, О. Компана, М. Крикуна, В. Маркіної, Л. Мельника, О. Нестеренка, П. Телічука; періоду державної незалежності України – С. Борисевича, О. Реєнта, А. Філінука, А. Задорожнюка, Т. Лазанської, В. Левицького, канди-

даських дисертаціях С. Борисевича, А. Горенко, О. Гордуновського, А. Гуменюка, А. Задорожняка, Н. Темірової, Т. Шерби, вона поки що залишається маювченою. Відтак, актуальною як з теоретичного, так і практичного боку є питання землеволодіння міст і містечок Подільської губернії, що потребує комплексного осмислення та всебічного аналізу.

Особливістю розвитку міст Подільської губернії було те, що впродовж всього досліджуваного часу існувало фактично дві форми власності: приватна та державна. Перша зумовлювалася тим, що край тривалий час перебував у складі Речі Посполитої, в якій перевага віддавалася приватній власності, що регулювалася нормами чинного законодавства та охоронялася державою. Друга була викликана приєднанням до Російської імперії, де визнавалася і захищалася державна власність, яку передавали в приватні руки в обмін на відданість скіпетру і службу на користь держави.

Більшість населених пунктів Поділля, як і всієї Правобережної України, наприкінці XVIII ст. входила до складу магнатських чи шляхетських володінь. Зокрема, в Подільському воєводстві 77,2% міст і містечок перебувало у приватній власності [15, с.454]. Поряд із ними були і вільні міста, або як їх тоді називали, колишні королівські. Деякі користувалися подарованими польськими королями земельними угоддями та магдебурзьким правом. Водночас у краї існувала доволі складна система землекористування та землеволодіння, що включала державну (казенну), приватну, старостинську та церковну форми власності. Цілоком закономірно, що поземельні відносини в містах і містечках краю залежали передусім від їх правового статусу [5, арк.14].

На момент інкорпорації Правобережжя до складу Російської імперії, майже всі міста краю перебували у старостинській або приватній власності [2, арк.12]. До прикладу, Гайсин належав Потоцьким, Ольгопіль – Любомирським [16, с.189]. Згодом, їх статус поступово змінився через видуплення в державу. Зокрема, м. Могилів у 1806 р. було викуплене у родини Потоцьких за 587,220 крб., а Літин – в Холоневських у 1838 р. [12, с.274, 278]. Міські поселення краю остаточно сформувалися на 60-ті рр. XIX ст. В краї налічувалося 17 міст і 123 містечка. Крім приватновласницького міста Ямполь, в Подільській губернії існувало 16 міст, які впродовж першої половини XIX ст. отримали статус державних: губернське місто Кам'янець-Подільський, 11 повітових міст – Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Лeticів, Літин, Могилів, Ольгопіль, Проскурів, Нова Ушиця, Ямпіль, 5 заштатних: Хмільник, Сальниця (Літинського повіту), Бар (Могилівського повіту), Стара Ушиця та Вербоivecь (Ушицького повіту) [11, с.6]. Така кількість міст зберігалася до початку XX ст., поки у 1903 р. не було надано статус безповітового м. Жмеринці, що для даного регіону на той час стало явищем винятковим [4, арк.54].

Таким чином, Ямпіль в Подільській губернії був єдиним повітовим містом, що аж до 1917 р. знаходився у приватній власності. Місто постійно переходило з рук в руки. На початку XVIII ст. воно належало Потоцьким, на початку XIX ст. – Добжанським, [8, с.728],

а в другій половині XIX ст. право власності розділили шість родин: Миколи Біляєва, Целестини Арсенєвої, Яглинки Милобездзької, Фелікса та Івана Вітковських й Едуарда Напольського [7, арк.2]. Цікавим є той факт, що лише Напольські і Біляєви були православними росіянами, решта – поляки-католики [10, с.70]. У 50-х рр. XIX ст. власникам міста загалом належало 2851 десятин (далі дес.) всіх земельних угідь: Біляєву та Арсенєвій – 2085, Милобездзькій – 116, Вітковським – 223, та Напольському – 427 дес. [11, с.2].

За підрахунками статистичного комітету, в 1865 р. Ямпіль мав вже 2085 дес. 2244 сажні (далі саж.) землі. Всередині міської межі нараховувалося – 266 дес., поза межею – 1819 дес. 2211 саж. [11, с.6]. Якщо підрахунки відзначалися точністю, то її кількість зменшилася на 766 дес., а це становило 27% від загального земельного фонду міста.

Ямпіль не мав передмість, але до міста були прикріплені село Добрянка (належало Біляєву) та слобідка Юліанівка (належала Арсенєвій). Від них місто поповнило земельний фонд у розмірі 2731 дес. орної землі та 43 дес. лісу, які належали шістьом власникам. У 1869 р. земельні угіддя Ямпіля становили вже 3060 дес., у рамках міської межі було 286 дес. [9, с.66].

На початку XX ст. Ямпіль був поділений на шість частин [14, 18]. Перша та друга належали Олімпіаді Вітковській в розмірі 77 дес. 1850 саж. [10, с.759]. Ще одна частина розміром 887 дес. 1253 кв. саж. перебувала у володінні Ольги Добжанської. Частина, яка належала Михайлу, Костянтину, Кларі, Олександрі і Станіславу Милобездзьким мала в своєму розпорядженні 55 дес. 1807 кв. саж. угідь. Решта землі Ямпіля у розмірі 127 дес. належала нащадкам чиновника Степана Степанчука [10, с.760]. Всі власники належали до дворянського стану, займалися організацією господарства самостійно, лише земельні угіддя, які належали Варварі Вітковській перебували в орендному користуванні у селян.

Аналіз і порівняльна характеристика архівних документів і офіційної статистики Російської імперії дають змогу виявити певні помилки, неточності у здійсненні підрахунків. До прикладу, відомості про земельну власність наділів Фелікса Вітковського на середину XIX ст. за одними даними становили 184 дес. а за іншими – 72 дес., тобто похибка становить 61% [10, с.2; 7, арк. 5-7]. Якщо порівняти чисельність земельних наділів Ямпіля у 1903 р. то, за підрахунками Гульдмана, власники володіли угіддями що складала 1172 дес. 686 саж. Відповідно ж до «Статистики землеволодіння» у 1905 р. в Ямполі нараховувалося лише 450 дес. землі. Як переконаємося, похибка становить 62% [6, арк.6]. Такі розбіжності, очевидно, пояснюються тим, що в 1905 р. враховувалася кількість землі, що оподатковувалася, а не загальна її площа. В разі виявлення таких неточностей, у більшості випадків не вистачало часу здійснити перерахунок, тому до оподаткованої кількості додавали чисельність заселених площ (згідно підрахунків 1904-1905 рр.), а це, знову ж таки не відображало повної та достовірної картини розподілу землі.

Поземельні відносини приватновласницьких міст і містечок дещо відрізнялися від державних. Ще з середньовічних часів за власниками міст зберглося вотчинне право на міську землю, право збирати різні податки з промислів і торгівлі, а також так зване пропінацийне право – на монопольне виробництво і продаж спиртного напоїв. Натомість, більшість міщан володіли своєю нерухомістю в межах міста на підставі чиншового права і сплачували на користь власника спеціальний земельний податок – чинш. Це, безумовно, позначалося на розвитку приватновласницьких міст і містечок регіону. Адже ці кошти осідали у власників, а не в міській скарбниці. Нерідко вони використовували їх на власний розсуд і в особистих інтересах, які не співпадали з потребами міської громади [20, с.159].

Російське законодавство не завжди було пристосоване до специфіки таких поземельних відносин. Тому не унормованими законодавчо залишалися і земельні стосунки володарів міст із мешканцями – власниками нерухомого майна. Зважаючи на це, ним володіла лише незначна частина міщан. Своєю нерухомістю безроздільно розпоряджалися церкви та монастирі (як православні, так і католицькі) [18, с.14-15], а земельними ділянками із зведеними на них будівлями – держава. Рештою міської землі на праві власності володіли самі власники міста. Ось чому більшість міських жителів володіла нерухомістю на чиншовому праві та сплачувала на користь власників чинш. Крім того, власники з усіх мешканців утримували й окрему плату за користування землею під пасовища [1, арк.129].

У подільських містах і містечках чиншове питання було не вирішеним аж до 1914 р. Спроби, які здійснювалися органами влади щодо його роз'яснення, суттєвих результатів не дали. Починаючи з січня 1866 р., генерал-губернатор О.П. Безак став вимагати ліквідації архаїчної структури міст і містечок, які перебували у приватному володінні й тримали населення в режимі чиншових володінь, попри відміну кріпацтва. Це питання було надзвичайно актуальним, оскільки, крім Ямполья, в Подільській губернії нараховувалося на цей час ще 107 із 123 приватновласницьких містечок. 22 грудня 1867 р. імператор підписав указ про створення комісії для вирішення питання про викуп цих населених пунктів державою. Органам влади виявилось надзвичайно складно розрізнити міських і сільських чиншовиків, які майже не відрізнялися за способом життя. Саме тому спроби Міністерства внутрішніх справ і Міністерства фінансів 29 квітня 1875 р. та плани Міністерства внутрішніх справ від 5 серпня 1876 р. успіхом не увінчалися [19, с.224]. У містах і містечках йшлося про чиншові володіння нерухомістю (тобто про емфітеутичні оренди) або ж про прями торговельні податки на купців, ремісників тощо з різним рівнем ставок [8, с.225].

11 грудня 1891 р. подільський губернатор подав владі цікаве донесення, показавши, що серед 336274 жителів 102 міст і містечок губернії половина були чиншовиками (17642 двори), або наймачами помешкання (1206 дворів) [8, с.226]. На 1896 р. була наступна картина в краї: у 103 містах та містечках мешкало

119596 чиншовиків (18238 дворів) та 8851 наймачів помешкання (1393 двори) [8, с.227]. Тобто їх кількість невпинно збільшувалася, не зважаючи на певні зусилля влади змінити ситуацію.

Основним заняттям жителів Ямпоя було сільськогосподарське виробництво [14, с.726], а основною статтею прибутків – земельна власність та право пропінатції. За першим переписом населення 1897 р. у місті проживало 6637 мешканців [17, с.272]. Сільськогосподарським виробництвом займалося 1748 жителів (переважно українці та члени їх сімей), а на фабрично-заводських підприємствах був задіяний лише 21 робітник [13, с.188]. Таким чином, частка жителів, задіяних у сільськогосподарському виробництві, становила 26,3 %, а в промисловості – лише 0,3%. Прибутки від заводів, торгів і промислів складали лише 20% усіх доходів [9, с.70]. Тобто, будучи повітовим містом, Ямпіль залишався у приватній власності, що зумовило його адміністративне підпорядкування Могилеву, а також призвело до слабкого розвитку міської фабрично-заводської промисловості. Жителі, належачи до стану міщан, продовжували займатися сільськогосподарським виробництвом на міських землях, а частина – відробляла панщину.

Існували й певні особливості щодо станового поділу населення у приватновласницьких містах регіону. Після його приєднання до Російської імперії, у всіх містах єврейське населення було віднесене до станових груп купців, міщан і ремісників, вони залишалися особито вільними. Водночас, були закріпачені міщани-християни, які займалися лише землеробською діяльністю, а також осілі у містах селяни. Якщо у приватновласницьких містах це було зроблено на користь власника міста, то в решті міст – на користь держави. На середину XIX ст. всім власникам Ямпоя належало 843 селяни-кріпаки. Найбільшу кількість кріпаків (621), як і земельних угідь, мали родини Біляєва та Арсеньєвої.

Аграрна реформа 1861 р. в приватновласницьких містах скасувала особисту залежність вище згадуваних груп населення, зарахувавши їх до розряду тимчасовозобов'язаних селян. Відповідно до указу від 30 липня 1863 р. всі вони стали власниками землі, на якій проживали і отримали право на усі види торговельно-промислової діяльності [18, с.60].

Але становище населення міста Ямпоя не поліпшилося. Зокрема, до реформи 1861 р. селянам на одну рев'язьку душу належало від 5,5 до 6,6 дес., а після реформи вони були меншими й становили 4,9 дес. землі або на 11-25% менше попереднього. Крім того, за 513 дес. колишні кріпаки мали вносити викупні платежі по 609 крб. щорічно. Жителі були позбавлені права користуватися надзвичайно необхідними угіддями: лісом, водопоем та луками. Після польського повстання 1863 р. уряд змушений був піти на деякі поступки. Було змінено умови уставних грамот: селян що відбували панщину, переведено на чинш, знижено викупні платежі [14, с.727].

Загалом, поземельні відносини які функціонували в приватновласницьких містах всієї Правобережної України мали свої особливості та певною мірою гальмували процес товарно-грошових

відносин, зміни в якості життя городян та благоустрою самого міста. На початку ХХ ст. заселена територія Ямполя становила 450 дес. Тут було 27 не вимощених вулиць і 5 майданів. Ямпіль вважався одним з найбільш розвинених повітових міст губернії [14, с.728].

Таким чином, у досліджуваний період Подільська губернія, як і вся Правобережна Україна, залишалася аграрним регіоном зі слабкими в економічному плані містами. Висока врожайність земель зумовила ситуацію, коли в окремих повітових центрах краю ще у другій половині ХІХ ст. не було жодного фабрично-заводського підприємства. Так, у Ямполі у 70-х рр. ХІХ ст. джерела не подають жодного такого підприємства, а в Ольгополі функціонували лише свічний завод (з двома робітниками) та винокурня, де працювало 8 осіб [13, с.168].

Упродовж досліджуваного історичного періоду землеволоніння та землекористування у містах Подільської губернії зазнало деяких змін. Вони впроваджувалися царською владою поступово, з метою підтвердження правонаступництва нової влади та завоювання авторитету серед місцевого населення. Власниками землі виступали два суб'єкти: держава та поміщики. Але, особливою землеволоніння було те, що насправді власником була держава в особі імператора, який в будь-який час міг як наділити правом власності на землю шляхтича чи дворянина за певні послуги так і безапеляційно забрати це право назад. Після вилуплення міст краю казною, всі вони були наділені землею, яка надавалася їм не у власність, а, знову ж таки, у володіння чи користування. Виключенням було приватновласницьке повітове м. Ямпіль, кілька власників якого провадили свою земельну політику, а це, в свою чергу, гальмувало його економічний розвиток. Фактично до початку ХХ ст. це місто залишилося найбільш розвиненим серед всіх повітових центрів губернії.

Список використаних джерел:

1. ЦДІА України в Києві, ф. 111, оп. 1, спр. 157.
2. Державний архів Хмельницької області (Далі – Держархів Хмельницької області), ф. 115, оп. 1, спр. 2.
3. Держархів Хмельницької області, ф. 115, оп. 1, спр. 218.
4. Там само, ф. 117, оп. 1, спр. 6531.
5. Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 567.
6. Там само, ф. 241, оп. 1, спр. 1337.
7. Там само, ф. 241, оп. 1, спр. 1340.
8. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914 рр. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К., 1998. – 334 с.
9. Воронин А. Записки о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / А. Воронин. – К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1869. – Ч. 1. – 140 с.
10. Гульдман В.К. Поместное землевадение Подольской губернии (Настольно-справочная книжка для землеваладельцев и арендаторов) / В.К. Гульдман. – 2-е издание, исправленное и значительно дополненное. – Каменец-Подольский : Тип. С.П. Киржацкого, Николаевская площадь, д. № 5., 1903. – 897 с.
11. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы / А. Демьяненко // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский : Тип. Губерн. Правления, 1869. – 50 с.

12. Живописная Россия отечество наше в его земельном, историческом племенном, экономическом и бытовом значении / под ред. П.П. Семенова. – Издание товарищества М.О. Вольф, 1897. – Т. 5 Малороссия, Подолия и Вольнь. – Ч. 1. – 280 с.
13. Задорожнюк А.Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / Андрій Задорожнюк, Олександр Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2008. – 270 с.
14. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 630 с.
15. История Украинской ССР : в 10 т. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 3. – 719 с.
16. Куриленко О.В. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини / О.В. Куриленко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 16. – С. 184-195.
17. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел ; под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб., 1904. – Т. XXXII: Подольская губерния. – 248 с.
18. Прищепя О.П. Міста Волині другої половини XIX – початку XX ст. в доробку радянських науковців (до історіографії питання) / О.П. Прищепя // Історія міст і сіл Великої Волині. Науковий збірник «Велика Волинь». – Житомир : ПП Косенко М.Т., 2002. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 163-168.
19. Прищепя О.П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – початку XX ст. / О.П. Прищепя. – С. 128-132.
20. Статистика землевладения Центральный статистический комитет МВД. – СПб. : 1906. – Вып. 9: Подольская губерния. – 54 с.

In the article on the basis of analysis of legislative acts of the Russian empire and row of the archived materials first entered in a scientific appeal an attempt to select the features of the landed relations in the cities of the Podil'skoy province at the end of XVIII is done – to beginning of XX item.

Key words: *landed relations, cities, landownerships, Podil'ska province, Yampil.*

Отримано: 12.03.2013

УДК 94(477.43).084«1921-1928»

М. П. Олійник

РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НЕПУ

В статті аналізується діяльність органів радянської влади щодо організації торгівлі на Поділлі в 20-х роках XX століття, її основні види та особливості розвитку.

Ключові слова: *асортимент, дозвіл, контрабанда, право на торгівлю, штраф.*

Впровадження радянською владою в рамках нової економічної політики свободи торгівлі як елементу товарно-грошових відносин відіграло позитивну роль у відбудові та розвитку господарського життя зруйнованого в період війни та запровадження воєнного комунізму. Різні аспекти даної проблеми в загальнодержавному масштабі аналізуються в монографіях П. Гай-Нижника